

مقایسه تطبیقی ساخت و مکان‌یابی مساجد دوران اولیه اسلامی و مساجد شیعی بر اساس آیات قرآن و روایات اسلامی

هانیه اخوت / استادیار پردیس فارابی دانشگاه تهران / okhovat@ut.ac.ir

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۲/۰۶ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۰/۰۶/۲۳
(DOI): 10.22034/shistu.2022.525810.2006

چکیده

مساجد اولیه دوران اسلامی به تقلید از الگوی مسجد مدینه و بهره‌گیری از آموزه‌های قرآنی ساخته می‌شد. این شیوه با گذشت زمان تغییر کرد و به تدریج، توجه به آموزه‌های قرآنی در ساخت و مکان‌یابی مساجد کم‌رنگ گردید. این مقاله با استفاده از روش تحقیق «توصیفی - تحلیلی» و با انتخاب نمونه موردی از مساجد اولیه دوران اسلامی در ایران و مساجد شیعی، با هدف بررسی تطبیقی دو دوره متفاوت ساخت مسجد در ایران و نیز سیر تحول ساخت آنها بر اساس آیات قرآن و روایات اسلامی تنظیم شده است. برای تحلیل موضوع، هشت اصل ساخت مسجد از آیات قرآن و روایات اسلامی استخراج گردیده و سپس میزان و نحوه تأثیرگذاری اصول مستخرج بر مساجد دوران اسلامی و مساجد شیعی سنجیده شد. بر اساس نتایج پژوهش، اصول قرآنی ساخت مسجد در هشت اصل طبقه‌بندی گردید که همه اصول در نمونه‌های مساجد اولیه اسلامی رعایت شده بود، در صورتی که در مساجد شیعی چهار اصل رعایت شده که شامل پایدار بودن و داشتن استحکام - حتی در این زمینه هم استفاده از مصالح بی‌کیفیت‌تر و نیز بهره‌گیری از فنون سریع ساخت، میزان استحکام مساجد نسبت به دوره‌های قبل و به خصوص دوران اولیه اسلامی کمتر شده است - قرار گرفتن در اماکن اجتماعی، امکان پیاده روی به مساجد و ایجاد مسجد محلی، و توجه به روشنایی مسجد بوده است.

کلیدواژه‌ها: آیات قرآن، مسجد، روایات اسلامی، ساخت و مکان‌یابی.

مقدمه

کلمه «مسجد» ۲۸ بار در قرآن تکرار شده است. اینکه قرآن با عباراتی قابل توجه بر مسجد تأکید می‌کند و آن را جایگاهی الهی می‌داند که باید آلودگی‌های ظاهری و باطنی را از آن زدود، اهمیت جایگاه مساجد را بیان می‌کند. «و ان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا»؛ (جن: ۱۸) «مساجد از آن خداست. پس باید احدی را با خدا نخوانید.» این آیه به عبادت و پرستش اشاره دارد؛ اما در اینکه منظور از واژه «مسجد» در این آیه چیست، نظرات متفاوتی بین مفسران وجود دارد: برخی معتقدند: منظور از مساجد تمام مکان‌هایی است که در آنجا سجده می‌شود؛ و مثل مسجد الحرام و سایر مساجد. اما بعضی مراد از این واژه را اعضای هفتگانه بدن آدمی در نظر گرفته‌اند که در هنگام سجده باید روی زمین قرار گیرد. این گروه در تأیید ادعای خود، روایتی از امام محمدتقی علیه السلام نقل می‌کنند. (طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۵۰) میبیدی نیز گفته است: «مراد از مساجد، مکان‌هایی است که برای نماز و ذکر خدا بنا شده و از قناده در تفسیر این آیه روایت کرده است که یهودیان و مسیحیان هنگامی که وارد معابد خود می‌شدند، به خداوند شرک می‌ورزیدند. از این رو خداوند به مؤمنان فرمود: «هنگامی که وارد مساجد می‌شوید خدا را با خلوص نیت بخوانید.» (میبیدی، ۱۳۳۹، ج ۱، ص ۲۵۶)

از مجموع نظرات مفسران می‌توان استنباط کرد که مقصود از «مسجد»، مکان‌هایی است که صرفاً برای عبادت خداوند ساخته شده و از مصادیق آن، «مسجد الحرام» است. همچنین خداوند به سبب فضیلت مساجد بر دیگر مکان‌ها، مسجد را متعلق به خود دانسته است تا اهمیت آن بر دیگر مکان‌ها مشخص شود. اختصاص مسجد به خداوند بیشتر جنبه نمادین دارد و نشانه‌ای است بر اینکه ذات اقدس او به مساجد توجه دارد. بنابراین، در مساجد جز عملی که مطابق با رضایت خداوند باشد، نباید کار دیگری صورت گیرد و جز مصالح مسلمانان، مسئله دیگری نباید در آن مطرح گردد. با این توضیح در تأسیس مساجد هم نمی‌توان نیتی جز رضایت خدا در نظر گرفت.

از منظر آیات قرآن، تأسیس و ساخت مسجد به دو روش صورت می‌گیرد: نوع اول. ساخت آن بر اساس نفاق با رویکرد ایجاد تفرقه بین مسلمانان است. «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِداً ضِرَاراً وَكُفْراً وَتَفْرِيقاً بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ» (توبه: ۱۰۷)؛ «و آنهایی که مسجدی اختیار کردند که مایه زیان و کفر و پراکندگی میان مؤمنان است.» بی‌شک، از جمله نتایج وجود نفاق، عدم صراحت است. منافقان هر کاری انجام می‌دهند منافع شخصی را در نظر می‌گیرند و به برقراری حق توجهی ندارند. (سیدقطب، ۱۴۲۵ق، ص ۵۱۵) از این نظر، ویژگی مشخص آنان این است که شفافیت در گفتار و کردار ندارند. این خصوصیات سبب می‌شود که دیگران به نحوه وفاق با شخص منافق آگاه نباشند. نتیجه این امر از دست رفتن اعتماد به چنین شخصی در روابط اجتماعی است. بنابراین، خداوند متعال پیامبر خویش را از حضور در مسجدی که به اعتماد اجتماعی آسیب می‌زند، نهی می‌کند. در حقیقت، خداوند به منظور حفظ شفافیت در روابط مسلمانان در مسجد نسبت به حضور خط نفاق و دورویی در مسجد هشدار می‌دهد تا مسلمانان در معرض چنین مسیری قرار نگیرند و در جامعه انسجام اجتماعی ایجاد شود.

در آیه ۱۷ سوره توبه خداوند نقش مشرکان را در بنای مسجد نفی و نیت آنان را در تأسیس مسجد برملا می‌کند و در آیه ۱۰۷ همین سوره، نیت منافقان را در بنای مسجد آشکار می‌سازد و مقاصد شوم آنان را برای مؤمنان روشن می‌کند.

نکته مهم هر دو آیه این است که در مبارزه با اسلام و پیامبر ﷺ، شرک و نفاق دو لبه یک قیچی هستند. خداوند پیش از آنکه جایگاه مسجد و نقش مؤمنان را بیان کند، نقش شرک و نفاق را در تخریب وحدت و حقیقت مسجد گوشزد می‌کند.

اما نوع دوم از منظر آیات قرآن بر اساس تقواست: «... لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» (توبه: ۱۰۸) «... قطعاً مسجدی که از روز اول برپایه تقوا بنا شده، سزاوارتر است که در آن به نماز بایستی. در آن مردانی‌اند که دوست دارند خود را پاک سازند، و خدا کسانی را که خواهان پاکی‌اند دوست دارد.»

«این طهارت شامل اراده برای هر دو قسم ظاهری و باطنی است.» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۱۴۰) این آیه بیان می‌کند که اگر مسجدی بر مبنای تقوا ساخته شود، افرادی که در آن حضور پیدا می‌کنند، نیتی جز طهارت و پاکی خویش ندارند. برخی از روایات پیرامون مسجد نیز مؤید این مطلب‌اند. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرمایند: هر کس نمازهای پنجگانه خود را در مسجد به صورت جماعت اقامه کند، بر او گمان نیک ببرید. (حرّعاملی، ۱۴۰۱ق، ج ۸، ص ۲۸۶) بر اساس روایت دیگری از آن حضرت، رفت و آمد شخص به مسجد را می‌توان گواه ایمان او دانست. بنابراین، از جمله کارکردهای اساسی مسجد این است که این مکان موجب افزایش اعتماد افراد نسبت به یکدیگر می‌شود. (موسوی مقدم و محمدی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۱) همچنین قرآن برای افرادی که می‌خواهند مسجد بسازند شرط می‌گذارد، و این گویای آن است که مسجدسازی از دیدگاه قرآن ارزش و اعتبار فراوانی دارد؛ زیرا مسجدی که از روز نخستین بر پایه تقوا بنا شده سزاوارتر است که در آن به نماز بایستند.

اهمیت ساخت مسجد در روایت ائمه اطهار عَلَيْهِمُ السَّلَام نیز مشخص است. بعضی از روایات‌ها به صراحت، اهمیت جایگاه مسجد را بیان کرده‌اند. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمودند: «الْمَسَاجِدُ أُنْوَارُ اللَّهِ»؛ مسجدها انوار الهی‌اند. همچنین آن حضرت فرمودند: «أَحَبُّ الْبِلَادِ إِلَيَّ اللَّهُ مَسَاجِدُهَا»؛ محبوب‌ترین جای شهرها نزد خدای متعال مساجد آنهاست. آنچه از کلام پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ برمی‌آید این است که مسجد از بهترین مکان‌های روی زمین است و همواره انوار الهی و عنایت خداوند همراه آن است.

همچنین اسلام از ساختن مساجد در کنار یکدیگر ممانعت می‌کند. بنابراین، مساجد باید به گونه‌ای برابر و متناسب با جمعیت ساخته شوند. این محدودیت را نیز می‌توان از آیه ۱۰۷ سوره توبه فهمید. علت این محدودیت آن است که مساجد باید برای متحد ساختن افراد بناگردند، نه برای افتراق و جداکردن آنها. با توجه به اینکه چنین کاری بدعت و حرام است، ساختن بیش از یک مسجد - برای مثال، به صورت گروهی و چندتایی -

مناقض آیات قرآن درباره مسجد است؛ زیرا مسجد مکانی برای اجتماع و ایجاد انسجام اجتماعی است. حقوق‌دانان مسلمان بر این باورند که در هر منطقه مسکونی باید یک مسجد برپا گردد. این امر به ساکنان اجازه می‌دهد تا وظایف مذهبی و اجتماعی خود را بجا آورند. تأسیس مساجد به صورت متعادل و توزیع مناسب برای ساکنان، دسترسی راحت و عادلانه به مسجد و امکان بهره‌مندی از آن را فراهم می‌آورد.

یکی از مورخان عرب بیان کرده که در زمان پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، نه مسجد در مدینه - غیر از مسجد خود ایشان - وجود داشت و تمام آن مساجد با اذان بلال برای نمازگزاران استفاده می‌شد. بی‌شک، اگر این مساجد به صورت متعادل در سطح مدینه توزیع نشده بودند، از برخی از آنها کمتر استفاده می‌شد، در حالی که در مساجد دیگر ازدحام می‌گردید. س. قوش در تحقیق خود در زمینه شهر اسلامی، اظهار می‌دارد که مساجد سنتی در فواصل ثابتی از یکدیگر و در یک سلسله مراتب عملکردی در آن زمان ساخته شدند. (Imamuddin & et.al, 1985, P.60)

همچنین در اسلام وجود جمعیت بیش از حد مجاز در مساجد توصیه نمی‌گردد. حفظ یک رابطه متناسب میان تعداد مساجد و جمعیت شهر، از این تجمع بیش از حد جلوگیری می‌کند.

پیامبران و امامان عَلَيْهِمُ السَّلَام به ساخت مساجد توجه داشتند و در آن حضور می‌یافتند. از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام روایت است که فرمودند: به مسجد بروید؛ زیرا مساجد خانه‌های خدا در زمین هستند. بنابراین مسجد مورد تأکید و عنایت الهی و همچنین محل توجه انبیا و اولیای خداست و احداث و نگهداری آن اهمیت زیادی دارد. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرمایند: «مَنْ بَنَى لِلَّهِ مَسْجِدًا لَأَيْرِدُ بِهِ رِيَاءَ وَلَا سَمْعَةَ بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ»؛ هر که برای خدا مسجدی بسازد و در آن ریا و خودنمایی به کار نبرد، خدای تعالی در بهشت خانه‌ای برای او بنا می‌کند. همچنین از ایشان نقل شده: «هر که مسجدی - هر چند به اندازه لانه یک پرنده - بسازد خداوند در بهشت برایش خانه‌ای بنا می‌کند.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۵، ص ۴۶)

علاوه بر این پاکیزگی مساجد از اهمیت بالایی برخوردار است، به گونه‌ای که در روایتی از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آمده است: «مساجد را از نجاسات دور نگه دارید» و «هر کس مسجد را جارو کند، خداوند پاداش آزادکردن بنده‌ای برایش می‌نویسد، و اگر از این مسجد به اندازه خاشاکی که در چشم می‌رود غبار برگیرد، خداوند دو برابر آن رحمت خویش را به او عطا می‌فرماید.» (صدوق، ۱۳۷۶، ص ۵۱ / دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۸)

در این پژوهش ابتدا آیات قرآن و روایات اسلامی درباره ساخت و نیز مکان‌یابی مسجد مطالعه و بررسی و سپس چهار نمونه از مساجد صدر اسلام و چهار نمونه از مساجد شیعی انتخاب شده و میزان توجه به اصول ساخت مسجد بر اساس آیات و روایات در این نمونه‌ها بررسی گردیده است.

اصول روش‌ها و مکان‌یابی برای ساخت مسجد بر اساس آیات و روایات

مسجد مدینه اولین مسجدی بود که پس از هجرت رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در شهر مدینه ساخته شد. برای ساخت این مسجد، پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به یاران خود فرمودند تا از نزدیک‌ترین کوه سنگ بیاورند و آنگاه با دستان مبارک خود، لاشه سنگ‌ها را روی هم گذاشتند تا دیوار شبستان به ارتفاع اندکی بلندتر از قامت یک مرد بلندقد عرب برافراشته شد. ابعاد مسجد قریب ۵۰×۵۰ متر در نظر گرفته شد و دیوارهایی از خشت خام به ارتفاع ۳/۵ متر داشت. در زمان رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جایگاهی به عنوان محراب در مسجد وجود نداشت. پیامبر به هنگام خواندن نماز، قطعه سنگی یا سرنیزه‌ای را برای نشان دادن جهت قبله در زمین فرو می‌کردند و آنجا را محل محراب، یعنی محل جنگ با هوای نفسانی نامیدند.

تعدادی از مهاجران به علت هجرت از مکه به مدینه، فاقد سرپناه بودند و مکانی برای استقرار نیاز داشتند. در کنار شبستان مسجد، مکانی ساده به نام «صفه» برای اینان ساخته شد. تا سال هفت هجری در ترکیب و شکل اولیه مسجد تغییراتی ایجاد نگردید، اما

پس از فتح قلعه‌های خیبر، وقتی مسلمانان به مدینه بازگشتند، ضرورت توسعه و ساخت بیشتر مساجد به سبب افزایش تعداد مسلمانان احساس شد. (اخوت و بمانیان، ۱۳۸۹، ص ۱۱۴)

در ابتدای ساخت مساجد به علت سست بودن خاک، پی را با دو ردیف سنگ می‌ساختند، و بر روی آن در فاصله‌هایی تنه درخت خرما را به عنوان نگهدارنده در نظر می‌گرفتند و فاصله بین آنها را با خشت خام پر می‌کردند، اما به تدریج این روش توسعه یافت و خشت پخته جایگزین خشت خام شد و دو ردیف چهارده‌تایی ستون در جانب قبله نصب شد. این در حالی است که چهار ستون صفا در جای خود باقی ماند و برای مقاوم سازی، ستون‌های جدیدی در کنار و در راستای ستون‌های قدیمی ساخته شد. بدین‌سان، پیامبر مساحت مسجد را به دو برابر اندازه قبلی رساندند و آن را به مستطیلی با ابعاد ۱۳۶ در ۱۱۴ ذراع تبدیل کردند. (قربان‌نژاد و جلیل‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۶۵ / سمر دلموجی، ۱۳۷۷، ص ۱۸)

این مسجد الگویی برای هنرمندان ممالک دیگر - از جمله ایران - برای ساخت این بنای مقدس شد. این نوع مساجد معمولاً حیاطی داشتند که اطراف آن را شبستان‌های ستوندار فرامی‌گرفت و در بیشتر آنها دهانه میانی شبستان رو به قبله عریض‌تر از سایر دهانه‌ها بود. دیوارهای بیشتر مساجد شبستانی از خشت بود؛ اما از مصالح آجر نیز، به ویژه در شرق ایران استفاده می‌شد. در ایران با الهام از معماری دوران باستان، از رنگ بدون تراش در بافت مساجد شبستانی استفاده می‌شد. ستون‌های مساجد مانند ستون‌های دوره ساسانی با چیدن آجری به صورت یک ردیف افقی و یک ردیف عمودی بر روی هم و به حالت مدور ساخته می‌شد. همچنین جرزه‌های آجری چند پهلو یا مدور، ضخیم و سنگین بود. بیشتر دیوارها و ستون‌ها نیز با گچ و تزیینات گچ‌بری تزیین می‌گشت.

با گذشت زمان و روی کار آمدن دولت‌های قدرتمند، بر شکوه و پیچیدگی معماری مساجد افزوده شد و از آموزه‌های قرآنی ساخت مسجد فاصله گرفت. معماران برای القای حس عظمت و ابهت مسجد، از عناصر معماری ایران باستان در فضای مسجد استفاده کردند.

از جمله این عناصر، ساختار «چهارطاقی» بود. در دوران باستان، از چهارطاقی برای آتشکده استفاده می‌شد. در قرون اولیه اسلامی معماران از این طرح در ساخت بخش اصلی مسجد، یعنی گنبدخانه استفاده کردند.

از دیگر عناصر استفاده شده در مسجد «ایوان» بود. معماران ایرانی با به‌کارگیری گنبد‌های با شکوه و ایوان‌های مرتفع که یادگار ادوار پیش از اسلام است، بر عظمت فضای مساجد افزودند. در دوره‌های بعد تعداد ایوان‌ها را به دو و بعدها به چهار عدد افزایش دادند که معمولاً یکی از ایوان‌ها به ورودی مسجد اختصاص داشت. بنابراین مساجد نخستین دوران اسلامی ایران را می‌توان به دو گروه عمده «مساجد شبستانی» و «مساجد گنبدخانه‌ای ایوان‌دار» تقسیم کرد. با گذشت زمان، بیشتر مساجد ایران به صورت گنبدخانه‌ای ایوان‌دار ساخته شد. دو دوره صفویه و سپس قاجاریه نقطه اوج معماری شیعی ایران بود. در این تحقیق، مساجد دوره اولیه اسلامی و مساجد دوره قاجاریه در ایران به عنوان نمونه‌های بررسی انتخاب شده‌اند و پس از بررسی و استخراج آیات قرآن و روایاتی که به ساخت مسجد اشاره دارند، میزان انطباق طراحی و ساخت آنها بر اساس نکات ذکر شده در آیات قرآن و روایات اسلامی بررسی گردیده است.

جدول (۱): اصول مستخرج ساخت مسجد بر اساس آیات قرآن و روایات

منبع: آیه/روایت	اصول مستخرج	اصول ساخت مسجد
توبه: ۱۰۸ - نور: ۳۵-۳۶	نیت بانیان در ساخت مسجد مبتنی بر پرهیزگاری باشد.	آیات قرآن
ذاریات: ۵۶ - حج: ۴	پایدار بودن و جلوگیری از ویرانی مسجد	
حج: ۴ - بقره: ۱۲۵	قرار داشتن مسجد در مکان‌های اجتماعی برای جذب افراد و رونق همیشگی مسجد	

اسراء: ۸۰	قرار داشتن مسجد در اماکن مسلط بر شهر و بر بلندی و قرار گرفتن ورودی در پایین دست	
کهف: ۲۱	ساخت مسجد در مکان‌هایی که واقعه مهمی در آن رخ داده و تبدیل مسجد به خاطره ذهنی کاربران	
توبه: ۱۰۷-۱۰۸	ساخت مسجد در مکان‌هایی که از آسیب رساندن به حقوق دیگران پرهیز گردد. عدم تصرف ملک و توجه به وارد نشدن ضرر مادی و معنوی به مردم	
ذاریات: ۵۶ - بقره: ۱۱۴ - حج: ۴	توجه به جنبه عبادی و عبادت الهی، به عنوان مهم‌ترین بعد مسجد و رعایت اصل سادگی	
حدیث رسول اکرم ﷺ	ساخت مساجد در کنار راه‌ها و سد نکردن مسیر عبور و مرور مردم	روایات
حریم مسجد تا چهل خانه و چهل گز از چهار سو در نظر گرفته شود. (نجفی، ۱۳۶۲ق، ج ۳۸، ص ۴۷)	تعیین حریم برای محدوده مسجد	
حدیث امام باقر <small>علیه السلام</small>	ساخت مسجد به صورت مستحکم و در زمین بی‌خطر و محکم	

۱. «قال النبی - صلی الله علیه وسلم: مَنْ بَنَى مَسْجِدًا بَنَى اللَّهُ لَهُ مِثْلَهُ فِي الْجَنَّةِ، فَقَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَهَذِهِ الْمَسَاجِدُ الَّتِي تَبْنِي فِي الطَّرِيقِ؟ قَالَ: نَعَمْ.» هر که برای خدا مسجدی بسازد، خداوند در بهشت برای او خانه‌ای خواهد ساخت. مردی گفت: ای رسول خدا، همین مسجدهای ساخته شده در راه نیز؟ فرمودند: آری. (طبرانی، بی تا، ج ۳، ص ۱۹)
۲. «إن الزلازل والكسوفين والرياح الهائلة من علامات الساعة، فإذا رأيتم شيئاً من ذلك فتذكروا قيام القيامة، وافزعوا إلى مساجدكم.» (صدوق، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۴۶۵)

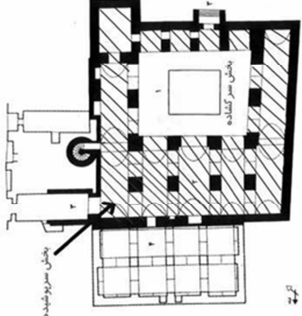

رسول اکرم ﷺ: هر یک از شما در مسجد محله خود نماز بگزارد و مساجد را جست‌وجو و گزینش نکند. (هیشمی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ح ۲۰۳۷)	ساخت مسجد در محلات شهری به گونه‌ای که با پای پیاده بتوان به آن رسید و نیز قرار گرفتن مسجد در مرکز محله
رسول اکرم ﷺ: هر کس در مساجد خدا چراغی بیفروزد، تا زمانی که نوری از آن چراغ در مسجد هست، پیوسته فرشتگان و حاملان عرش برای وی آمرزش می‌طلبند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۶۹)	توجه به روشنایی مساجد
حدیث رسول اکرم ﷺ ^۳	اجتناب از آلودگی صوتی در مسجد و اطراف آن
معماری مسجد از همان ابتدا مساوات‌خواه، بت‌شکن، درون‌گرا و تمام وجودش دینی و مذهبی بود. (بلخاری قهی، ۱۳۳۸، ص ۶۸)	ساده، بی‌ریا و عاری از تزیینات بودن معماری مسجد

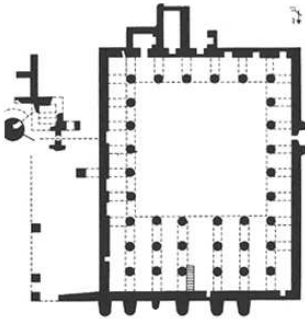
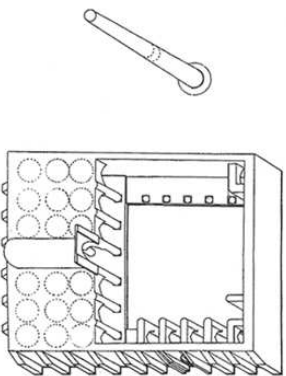
بررسی نمونه‌های موردی

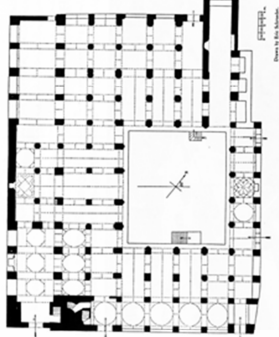

در این بخش چهار نمونه از مساجد اولیه دوران اسلامی که در ایران ساخته شده‌اند، شامل مسجد «جامع» فهرج، مسجد «تاریخانه» دامغان، مسجد «جامع» ناین و مسجد «جامع» اصفهان و نیز چهار نمونه از مساجد شیعی شامل مسجد «حاج رجبعلی»، مسجد «امام» سمنان (سلطانی)، مسجد «معیرالممالک» و مسجد «امام» تهران انتخاب شده‌اند که در جداول ۲ و ۳ بررسی شده‌اند.

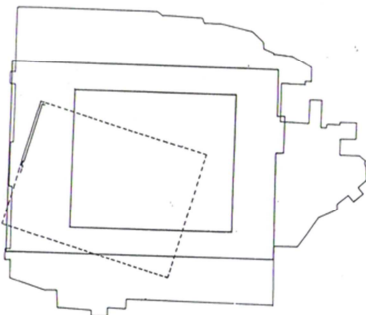

۳. «إذا فعلت أمتی خمس عشرة خصلة حل بها البلاء. فقيل: وما هن يا رسول الله؟ قال: «إذا كان المؤمن دُولًا، والأمانة مغنمًا، والزكاة مغرمًا، وأطاع الرجل زوجته، وعقَّ أمه، وبرَّ صديقه، وجفا أباه، وارتفعت الأصوات في المساجد...» (عسقلانی، ۱۴۰۷ق، ص ۴۵۸)

جدول (۲): نمونه مساجد دوران اولیه اسلامی در ایران

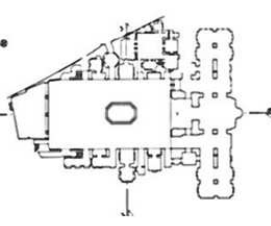
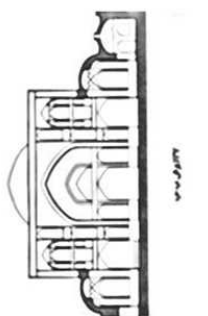
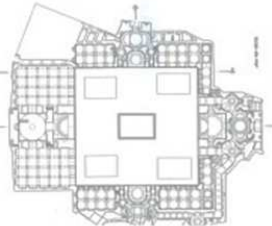
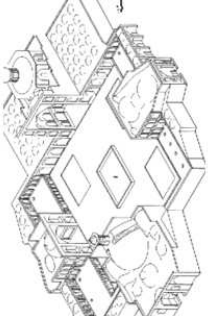
نام مسجد	خصوصیات	نقشه	ژرفانمایی
«جامع» - فوج	<p>نخستین مسجدی است که پس از ورود اسلام به ایران ساخته شده، طرحی ساده و ابتدایی دارد و از ابتدا برای مسجد احداث گردیده است. معماران این مسجد سعی داشتند تا حد ممکن این مکان مقدس را شبیه مسجد مدینه بسازند. تزئینات گچبری آن شباهت بسیاری به گچبری‌های بناهای دوران ساسانی دارد. به طور کلی، معماری این مسجد - یعنی طرح اصلی آن - کاملاً ساسانی است و حتی ستون‌های چهارگوشه جرزه‌ها، سرستون‌ها، پوشش و آرایش پیشانی طاق‌ها همه به سبک معماری پیش از اسلام است. (پیرنیا، ۱۳۴۹، ص ۶)</p>		

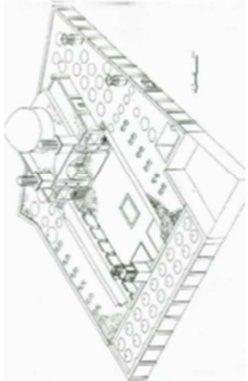
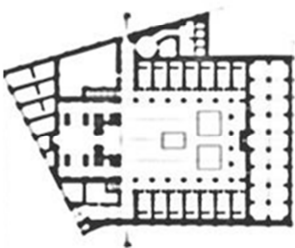
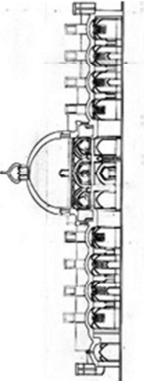

نام مسجد	خصوصیات	نقشه	ژرفاندایی
<p>«تاریخانه» - دامغان</p>	<p>مسجد تاریخانه دامغان پس از مسجد جامع فوج، قدیمی‌ترین مسجد ایران است. این مسجد دارای نقشه مستطیل شکل است و یک حیاط مرکزی دارد. این حیاط دارای یک شبستان در سمت قبه و رواق‌هایی در سه طرف دیگر است. شبستان این مسجد دهانه طولی در جهت قبه و سه دهانه عرضی دارد. تنها مناره این مسجد بانداک فاصله‌ای از آن بنا گردیده و تزیینات آجری این مناره حاکی از احداث آن در دوره سلجوقی است. (گدازه، ۱۳۱۲، ص ۱۰۴)</p>		

نام مسجد	خصوصیات	نقشه	زرقانمایی
<p>«جامع» - نایین</p>	<p>در سال ۳۴۹ هجری قمری احداث شده و جزو مساجد شبستانی است. این بنا شامل یک حیاط مربع شکل مرکزی، سه شبستان در سه سمت شرق، جنوب و غرب و یک رواق است. قدیمی‌ترین قسمت این مسجد همان شبستان جنوبی آن است که در دوره‌های بعد تغییراتی در آن به وجود آمده. دهانه وسط این شبستان همانند مسجد «جامع» فهرج و «تاریخانه» دامغان عریض‌تر از سایر دهانه‌هاست. نمای ستون‌ها آجرکاری ساده‌ای است که در دوره بعد قسمت‌هایی از آن با گچ پوشیده شده است. (اسناد میراث فرهنگی نایین، ۱۳۹۰)</p>		

نام مسجد	خصوصیات	نقشه	ژرفانمایی
<p>«جامع» - اصفهان (در دوران اولیه)</p>	<p>این مسجد با گستره‌ای برابر با ۲۳۰۰ متر مربع، بزرگ‌ترین مسجد ایران است. بنای نخستین مسجد همچون دیگر مساجد اولیه، از طرحی مستطیل شکل تشکیل شده که دارای شبستان‌های ستون‌دار پیرامون حیاطی بزرگ بوده است. طرح نخستین مسجد به گونه (بومسلمی) شبستان ستون‌دار بود و موقعیت مسجد اولیه به صورت نقطه‌چین است که ۲۰ تا ۳۰ درجه با مسجد کنونی اختلاف داشته است. (گالدیری، ۱۳۹۲)</p>		

جدول (۳): نمونه مساجد شیعی در ایران

نام مسجد	خصوصیات	نقشه	زرفانمایی
«حاج رجعی» - تهران	این بنا در زمان آبادانی قریب ۵۰۰ متر مربع وسعت داشته و در منطقه سنگلج، محله گل‌بندک، خیابان بوذرجمهری غربی، کوچه درخونگاه واقع گردیده است. (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ص ۶۶-۶۷)		
«امام» - سمنان (سلطانی)	این مسجد در خیابان امام شهر سمنان واقع شده است. تدرنگ بنا چهار ایوانی است که ایوان اصلی یا جنوبی با قوس چهاربخشی پوشانده شده است. این مسجد دارای چهار در بزرگ ورودی از شمال، جنوب، شرق و شمال غربی است. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایران شهر)		

ژرفانمایی	نقشه	خصوصیات	نام مسجد
		<p>این بنا در خیابان خیام، فرسیده به میدان محمدیه تهران قرار دارد. مسجد از دو شبستان، یکی تابستانی در سمت جنوب و دیگری زمستانی در سمت شمال تشکیل شده است. شبستان تابستانی شامل یک ایوان و یک شبستان با گنبدی رفیع و دوپوش از نوع شیدری تند با دو گلدسته منحصر به فرد است. (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ص ۶۸-۶۹)</p>	<p>«معبر الممالک» - تهران</p>
		<p>این بنا اکنون در محل تلاقی خیابان ناصر خسرو و خیابان بوذرجمهری و در داخل بافت بازار قرار گرفته است. سمت شمال آن جلوخانی است که با یک راه پله‌سنگی عریض به خیابان بوذرجمهری اتصال پیدا می‌کند و محوطه جلوخان بازار ابزار فروشان است. سمت شرق آن به بازار بین‌الحرمین و کوچه‌ها و سمت غرب آن به بازار بزرگ و بازار زرگرها اتصال می‌یابد. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایران شهر)</p>	<p>«امام» - تهران</p>

تأثیرگذاری اصول قرآنی در ساخت مساجد دوران اولیه اسلامی

پس از استخراج اصول و الگوهایی که در قرآن و روایات اسلامی برای ساخت مسجد به آنها اشاره شد، هر یک از نمونه‌های موردی بر اساس اصول مستخرج ارزیابی و بررسی گردید که در جداول ۴ و ۵ مشخص شده است:

جدول (۴): تأثیرگذاری اصول قرآنی در مساجد دوران اولیه اسلامی

اصول قرآنی	مسجد «جامع» فهرج	مسجد «تاریخانه» دامغان	مسجد «جامع» نابین	مسجد «جامع» اصفهان (در دوران اولیه)
نیت بانیان در ساخت مسجد، مبتنی بر اساس پرهیزکاری باشد.	این بنا از ابتدا به منظور مسجد بنا شده و هدف از ساخت آن، ایجاد فضایی برای نیایش خداوند و انجام نمازهای یومیه بوده است.	این بنا در سال‌های اولیه صدر اسلام به علت نیاز مردم به برگزاری نمازهای یومیه در مسجد، از آتشکده به مسجد تغییر کاربری داد و هدف آن ایجاد فضایی برای گسترش اسلام بود. (اسناد میراث فرهنگی دامغان، ۱۳۸۲)	طرح این مسجد شبستانی و همانند مسجد مدینه ساخته شده و هدف از ساخت آن برگزاری نماز و انجام عبادت بوده است.	این بنا در اوایل ظهور اسلام در مقیاسی کوچک و متناسب با جمعیت شهر اصفهان ساخته شد و رشد شهرنشینی اصفهان را در پی داشت. هدف اولیه ساخت آن ایجاد محلی برای عبادت مردم شهر و برگزاری نماز جمعه بود.

اصول قرآنی	مسجد «جامع» فهرج	مسجد «تاریخانه» دامغان	مسجد «جامع» نابین	مسجد «جامع» اصفهان (در دوران اولیه)
پایدار بودن و جلوگیری از تخریب و ویرانی مسجد	سبک مسجد خراسانی است و دور تا دور آن با جرز ضخیم محصور شده و سازه آن از خشت است و تویزه‌های ساسانی دارد و نیز طاق‌ها نیز همگی به پیروی از دوره ساسانی آهنگ هستند که از استحکام برخوردار است. (انیسی، ۱۳۸۹، ص ۱۶)	تمام تمهیدات استحکام و نیارش بنا در این مسجد رعایت شده است. آجر برای ستون‌ها و قوس‌های پایین و خشت برای سایر قسمت‌ها به کار رفته و در سرستون‌های نازک که پایه قوس‌ها را تحمل می‌کند، قطعات چوب به کار رفته است و همچنین در محور بعضی قوس‌ها برای استحکام و اتصال ستون‌ها به دیوار چوب استعمال شده است.	برای ساخت این مسجد از مصالح بوم‌آورد استفاده شده و اولین مسجدی است که قوس‌های جناغی در آن بوده و از استحکام بالایی برخوردار است و تا امروز سالم مانده است. اینکه برای جلوگیری از رانش، بین قوس‌ها از چوب‌هایی به نام «کش» استفاده شده است. (اسناد میراث فرهنگی نابین، ۱۳۹۰)	بنای اولیه ابن مسجد از خشت خام بود که بقایای آن هنوز هم در بعضی قسمت‌های مسجد به چشم می‌خورد. معماری اولیه این مسجد به سبک خراسانی بوده ولی از نظر نیارش و نیز مصالح از استحکام کافی برخوردار نبوده است.

اصول قرآنی	مسجد «جامع» فهرج	مسجد «تاریخانه» دامغان	مسجد «جامع» نابین	مسجد «جامع» اصفهان (در دوران اولیه)
قرارداشتن مسجد در مکان‌های اجتماعی و نیز در مکان مسلط بر شهر	این مسجد در مرکز روستایی به نام «فهرج» در جنوب شرقی یزد و در مسیر بافق قرار دارد. این بنا در سمت جنوب شرقی یک حسینیه و در یک مکان اجتماعی احداث شده است. (انیسی، ۱۳۸۹، ص ۱۶-۲۲)	این مسجد در داخل شهر دامغان و در مکانی پرتردد قرار گرفته است. به علت کویری بودن منطقه، امکان بنای آن بر روی بلندی میسر نبوده و در عوض، مناره بلند مسجد از دور نمایان است.	این مسجد در مرکز محله قدیم شهر نابین واقع شده است که در اطراف آن منزل پیرنیا و نارین قلعه (نارنج قلعه) است. مناره آجری در دوره سلجوقیان به این مجموعه افزوده شده که ۲۶ متر بلندی دارد و از دور کاملاً دیده می‌شود. (اسناد میراث فرهنگی نابین، ۱۳۹۰)	ساخت مسجد جامع اصفهان تأثیر زیادی در شکل‌گیری یک مکان اجتماعی داشت، به گونه‌ای که یکی شدن روستاهای منطقه‌ای به نام سپاهان را در پی داشت و هسته اولیه شهر اصفهان این‌گونه شکل گرفت. اولین میدان، بازارها و به مرور زمان، محلات و بناهای عمومی - همه در کنار این مسجد ساخته شدند و مردم بیشتری برای سکونت به اطراف آن آمدند. (گالدیری، ۱۳۹۲)

اصول قرآنی	مسجد «جامع» فهرج	مسجد «تاریخانه» دامغان	مسجد «جامع» نابین	مسجد «جامع» اصفهان (در دوران اولیه)
ساخت مسجد در مکان‌هایی که واقعه مهمی در آن رخ داده و تبدیل مسجد به خاطره‌ذهنی کاربران	واقعه تاریخی مهمی در محل احداث مسجد روی نداده و یا در مکان خاطره‌انگیزی واقع نشده است.	ساخت مسجد در جای یک آتشکده قدیمی و معروف	ساخت مسجد در نارین قلعه (نارنج قلعه) است که قدمتش به دوره قبل از اسلام حدود اشکانیان و ساسانیان می‌رسد و اکنون تل خاکی بیش از آن باقی نمانده است. (ملکی، ۱۳۷۸)	مسجد در جای یک آتشکده قدیمی و شناخته شده ساخته شده است.
توجه به جنبه عبادی و عبادت الهی، به عنوان مهم‌ترین بعد مسجد و رعایت اصل سادگی	نقشه، نماها و حجم این مسجد بسیار ساده و در نهایت بی‌آلایشی است، تزیینات بسیار ساده ساسانی دارد و به جنبه عبادی مسجد توجه شده است.	این مسجد ساده‌ترین و خالص‌ترین و حتی می‌توان گفت علمی‌ترین مساجد صدر اسلام است. تزیینات این مسجد بسیار ساده است و تنها مناره این مسجد با اندک فاصله‌ای از آن بنا گردیده و تزیینات آجری این مناره حکایت از احداث آن در دوره سلجوقی دارد. (ملازاده و دیگران، ۱۳۷۸)	نقشه این مسجد شبستانی و پیچیده‌تر از مساجد صدر اسلام است، ولی جرزهای آن همچنان ساده هستند و در مجموع اصل سادگی در عین زیبایی در آن رعایت شده است. تزیینات این مسجد آجرکاری و گچبری است. (ملکی، ۱۳۷۸)	مسجد اولیه در نهایت سادگی ساخته شده بود و سعی در بهره‌گیری کامل از الگوی مسجد مدینه داشت. در سال‌های بعد، مسجد اولیه تخریب و به جای آن مسجد دیگری ساخته شد که در دوره‌های بعد تغییراتی در معماری آن داده شد. (گالدیری، ۱۳۹۲)

اصول قرآنی	مسجد «جامع» فهرج	مسجد «تاریخانه» دامغان	مسجد «جامع» نابین	مسجد «جامع» اصفهان (در دوران اولیه)
ساخت مساجد در کنار راه‌ها و تعیین حریم برای محدوده مسجد	این مسجد در بافت روستا و در کنار حسینیه احداث شده و اطراف آن گذرهای سرپوشیده قرار دارند و حریم مسجد مشخص است.	این بنا در کنار گذر شهری مهم قرار گرفته و نیز حریم آن رعایت شده است.	این مسجد با رعایت حریم ۱۰۰ متری از بافت مسکونی، در مرکز محله قدیمی شهر نابین واقع شد است.	این مسجد در کنار دو گذرگاه مهم شهری و کاملاً در داخل بافت شهری و نیز در نزدیکی میدان عتیق اصفهان قرار گرفته است.
ساخت مسجد در محلات شهری، به گونه‌ای که با پای پیاده بتوان به آن رسید و نیز قرار گرفتن مسجد در مرکز محله	مسجد در بافت شهری احداث شده و امکان پیاده‌روی از محلات مسکونی تا مسجد کاملاً میسر است.	مسجد در بافت شهری احداث شده و امکان پیاده‌روی از محلات مسکونی تا مسجد کاملاً میسر است.	مسجد در بافت شهری احداث شده و امکان پیاده‌روی از محلات مسکونی تا مسجد کاملاً میسر است.	مسجد در بافت شهری احداث شده و امکان پیاده‌روی از محلات مسکونی تا مسجد کاملاً میسر است.

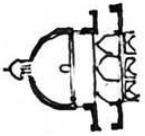
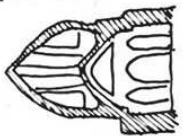
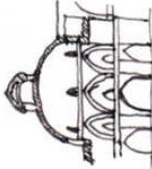

اصول قرآنی	مسجد «جامع» فهرج	مسجد «تاریخانه» دامغان	مسجد «جامع» نایین	مسجد «جامع» اصفهان (در دوران اولیه)
توجه به روشنایی مساجد	شبستان کم عرض این مسجد و وجود حیاط مرکزی موجب شده که داخل این فضا روشن باشد.	داخل شبستان‌های این مسجد اندکی تاریک است. علت آن عمق شبستان و عدم نورگیری کامل آن است. (ملازاده و دیگران، ۱۳۷۸)	معمار مسجد جامع نایین توجه خاصی به روشنایی فضاها داشته، به گونه‌ای که حتی در سرداب مسجد، روشنایی را توسط تعبیه سنگ‌های مرمرین در سقف، تأمین کرده است. در شبستان‌ها نیز امکان ورود نور طبیعی فراهم شده است.	شواهدی از مسجد شبستانی اولیه در این زمینه موجود نیست. ولی داخل مسجد کنونی و نیز شبستان عباسی که متعلق به دوران اولیه ساخت مسجد است، نورگیرهای سقفی تعبیه شده و داخل شبستان روشن است.

تأثیرگذاری اصول قرآنی در ساخت مساجد شیعی

در این بخش تأثیر اصول قرآنی در ساخت و مکان‌یابی مساجد شیعی و میزان تأثیرپذیری از آن اصول در نمونه‌های انتخابی بررسی می‌شود.

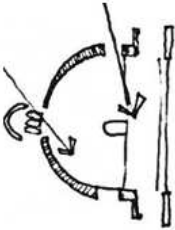

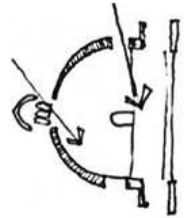

جدول (۵): تأثیرگذاری اصول قرآنی در مساجد شیعی

<p>اصول قرآنی</p> <p>نیت بانیان در ساخت مسجد مبتنی بر پرهیزکاری باشد.</p>	<p>کدخدای محله سنگلج تهران، حاج رجیعی، تصمیم به ساختن مسجدی در محله سنگلج می‌گیرد و به نام خود نیت می‌کند. (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ص ۷۰) بنابراین نوعی خودنمایی و تحکیم جایگاه حاکم در ساخت این مسجد مشخص است.</p>
<p>مسجد «حاج رجیعی» - تهران</p>	<p>این اثر در زمان فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۴۲ هجری قمری توسط حاج سید حسن حسینی از علمای بزرگ شهر سنجان بنا گردید و به نام مسجد «شاه» یا «سلطانی» معروف است. از نام‌گذاری مسجد مشخص است که بیشتر به دلیل خودنمایی و تحکیم قدرت شاه احداث شده است. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایران شهر)</p>
<p>مسجد «امام» - سمنان (سلطانی)</p>	<p>بانی مسجد معیر الممالک دوستعلی خان نظام‌الدوله از خاندان معیر و داماد ناصرالدین شاه قاجار بوده است. در سال ۱۲۸۴ ق هجری قمری خندق تهران، قطعه زمین باری خریداری گردید و خانواده معیر قسمتی از این زمین را مشجر نموده منازل شخصی خود را بنا کردند که به باغ معیر الممالک مشهور است. سپس معیر الممالک شروع به احداث بنایی در آن کرد؛ از آن جمله این مسجد است. نام‌گذاری مسجد به نام معیر الممالک نشان از خودنمایی بانی مسجد دارد. (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ص ۶۸-۶۹)</p>
<p>مسجد «امام» - تهران</p>	<p>مسجد «امام» تهران در سال ۱۳۴۰ به دستور ناصرالدین شاه قاجار در جهت توسعه شهر تهران ساخته و به مسجد «شاه» معروف شد. از نام‌گذاری این مسجد می‌توان دریافت که نیت ساخت آن برای تحکیم قدرت ناصرالدین شاه بوده است. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایران شهر)</p>

<p>مسجد «امام» - تهران</p>	<p>سازه این گنبد تک‌پوش گریو دار و قوس سه قسمتی، از نوع قوس پنج او هفت است و استحکام خوبی دارد. مصالح این مسجد آجر و سنگ مرمر است. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایران شهر)</p>	
<p>مسجد «معیر الممالک» - تهران</p>	<p>سازه این گنبد دوپوش شبدری تند و قوس آن نیم بیضی (دسته‌بندی)، پنج او هفت است. سازه دوپوش استحکام بسیار خوبی دارد. مصالح این مسجد آجر است. (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ص ۷۰)</p>	
<p>مسجد «امام» - سمنان (سلطانی)</p>	<p>سازه گنبد این مسجد تک‌پوش کمبیزه و قوس آن پنج او هفت است که استحکام کافی دارد. مصالح این مسجد آجر با ملات و بندکشی به همراه سنگ مرمر است که مصالح پایداری است. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایران شهر)</p>	
<p>مسجد «حاج رحیمعلی» - تهران</p>	<p>سازه گنبد این مسجد کمبیزه تک‌پوش و قوس پنج او هفت است که استحکام کافی دارد. مصالح ساخت مسجد آجر و خشت همراه با بندکشی است که مصالح پایداری به شمار می‌رود. (سرداری، ۱۳۹۷)</p>	
<p>اصول قرآنی</p>	<p>پایدار بودن و جلوگیری از ویرانی مسجد</p>	

<p>اصول قرآنی</p>	<p>قرارگیری مسجد در مکان‌های اجتماعی و نیز در مکان مسلط بر شهر</p>	<p>ساخت مسجد در مکان‌هایی که واقعه مهمی در آن رخ داده است و تبدیل مسجد به خاطره ذهنی کاربران</p>
<p>مسجد «حاج رجبعلی» - تهران</p>	<p>این مسجد در یک مکان اجتماعی و در کنار بازار قرار دارد که محل پر تردد است.</p> 	<p>واقعه تاریخی خاصی در مکان مسجد ثبت نشده است و صرفاً به واسطه الزامات شهرنشینی در محله قدیمی سنگج احداث شد.</p>
<p>مسجد «امام» - سمنان (سلطانی)</p>	<p>این مسجد در کنار دو خیابان اصلی شهر و در مکان پررفت و آمد قرار گرفته است.</p> 	<p>این مسجد در مکان تاریخی مشخصی با خاطره ذهنی احداث نشده است.</p>
<p>مسجد «صعیر الممالک» - تهران</p>	<p>این مسجد در یک مکان اجتماعی و در کنار بازار شهر قرار دارد که محل پر تردد است.</p> 	<p>واقعه تاریخی خاصی در مکان این مسجد ثبت نشده است.</p>
<p>مسجد «امام» - تهران</p>	<p>این مسجد در یک مکان اجتماعی و در درون بازار شهر تهران قرار دارد که محلی بسیار پر تردد است.</p> 	<p>می‌توان گفت که قرارگیری در بازار قدیمی و مهم شهر تنها خاطره ذهنی است که مکان این مسجد می‌توانست برای کاربران داشته باشد.</p>

<p>اصول قرآنی</p>	<p>مسجد «حاج رحیمعلی» - تهران</p>	<p>مسجد «امام» - سمنان (سلطانی)</p>	<p>مسجد «معیرالممالک» - تهران</p>	<p>مسجد «امام» - تهران</p>
<p>توجه به جنبه عبادی و عبادت الهی، به مثابه مهم‌ترین بعد مسجد و رعایت اصل سادگی</p>	<p>انواع تزئینات، شامل مقرنس‌کاری و نیز کاشی‌کاری به صورت کاشی هفت‌رنگ، کاشی معقلی و کاشی معرق در رنگ‌های سبز، زرد، قرمز، آبی، فیلی، قهوه، سفید، بنفش در این مسجد دیده می‌شود و اصل سادگی در آن رعایت نشده است. (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ص ۷۰)</p>	<p>کاشی معقلی در ایوان و نقاشی در شبستان‌ها و نیز یزدی‌بندی و کاشی‌کاری در رنگ‌های سبز، زرد، قرمز، آبی در این مسجد یافت می‌شود و منلو از تزئینات است. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایران شهر)</p>	<p>این مسجد تزئینات کم آجری دارد و اصل سادگی در آن رعایت شده است.</p>	<p>انواع تزئینات، شامل کاشی هفت‌رنگ، آجورکاری، شکل اسلیمی و گچ‌بری در رنگ‌های آبی، سبز و خنایی، در این مسجد به کار رفته و اصل سادگی در آن رعایت نشده است. (پایگاه اطلاع‌رسانی ایران شهر)</p>
<p>ساخت مساجد در کنار راه‌ها و حریم برای محدوده مسجد</p>	<p>این مسجد در بافت شهر و همجوار با سایر بناها ساخته شده و حریم مشخصی برای آن لحاظ نشده ولی در کنار بازار - اکنون تخریب و به جای آن خیابان ساخته شده - و گذر مهم شهری واقع شده است. این بنا با رابطهای که با بازار داشته، دارای اهمیت بسیار بوده است. مسجد دارای سردری بوده که این سردر تا قریب ۳۵ سال پیش سالم و از آن به عنوان ورودی اصلی بنا استفاده می‌گردیده و درون بازار باز می‌شده است. (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ص ۷۰)</p>	<p>این مسجد همجوار با سایر بناها و در بافت شهری قرار گرفته و حریم مشخصی برای آن وجود ندارد.</p>	<p>این مسجد در کنار بازار و همجوار با سایر بناها ساخته شده و حریم مشخصی برای آن لحاظ نگردیده بود.</p>	<p>این مسجد در داخل بازار تهران قرار گرفته و برای آن محدودهای در نظر گرفته شده است.</p>

<p>مسجد «امام» - تهران</p> <p>این مسجد در بازار بزرگ شهر و در مرکز محله بازار و نیز در مجاورت سایر بناها واقع شده و دسترسی پیاده به آن امکان‌پذیر بوده است.</p>	<p>مسجد «معبور الممالک» - تهران</p> <p>این بنا در خیابان خیام نرسیده به میدان محمدیه تهران قرار دارد و یک مسجد محلی محسوب می‌شده که امکان پیاده روی به آن فراهم بوده است.</p>	<p>مسجد «امام» - سمنان (سلطانی)</p> <p>این مسجد در خیابان امام سمنان و نزدیک محلات مسکونی قرار دارد و امکان پیاده روی به این مسجد فراهم بوده است.</p>	<p>مسجد «حاج رحیمعلی» - تهران</p> <p>این مسجد در مرکز محله قدیمی سنگج بنا شده، به گونه‌ای که امکان پیاده روی به این مسجد فراهم بوده است.</p>	<p>اصول قرآنی</p> <p>ساخت مسجد در محلات شهری، به گونه‌ای که با پای پیاده بتوان به آن رسید و نیز قرار گرفتن مسجد در مرکز محله</p>
<p>نورگیری بسیار خوبی دارد و هم از نورگیر سقفی و هم شبکه اطراف گنبد ورود نور میسر می‌شود.</p> 	<p>نورگیری در سطح متوسطی انجام شده و فقط از پنجره‌ها نور طبیعی وارد می‌شود.</p> 	<p>نورگیری بسیار خوبی دارد و هم از نورگیر سقفی و هم شبکه اطراف گنبد ورود نور میسر می‌شود.</p> 	<p>نورگیری از شبکه اطراف گنبد صورت می‌گیرد و نور طبیعی به درون مسجد راه می‌یابد. در بخش‌هایی نیز از نور مصنوعی استفاده شده و روشنایی مسجد تامین گردیده است. (سرداری، ۱۳۹۷)</p> 	<p>توجه به روشنایی مساجد</p>

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این مقاله با رویکردی «توصیفی - تحلیلی» در جهت رسیدن به هدف اصلی (بررسی تأثیر آیات قرآن در ساخت مساجد) تنظیم شده است و برای اینکه بررسی کامل‌تری صورت گیرد، مقایسه تطبیقی بین مساجد دوران اولیه اسلامی در ایران و نیز مساجد شیعی صورت گرفت. نتایج به دست آمده از بررسی تطبیقی نشان می‌دهد مساجد اولیه در ایران بیشتر بر جنبه‌های قرآنی و اصول اسلامی تأکید داشتند و این مسئله به روشنی در نمونه‌های بررسی نمایان است. اصولی که از آیات قرآن و روایات اسلامی درباره ساخت و مکان‌یابی مساجد استخراج شد، در هشت اصل طبقه‌بندی گردید و طبق جدول (۴) هر هشت اصل در نمونه‌های مساجد اولیه اسلامی رعایت شده بود. اما در مساجد شیعی چهار اصل رعایت شده که شامل «پایدار بودن و داشتن استحکام» - حتی در این زمینه هم به سبب استفاده از مصالح بی‌کیفیت و نیز بهره‌گیری از فنون سریع ساخت، میزان استحکام مساجد نسبت به دوره‌های قبل و به ویژه دوران اولیه اسلامی کمتر شده بود - «قرارگرفتن در اماکن اجتماعی»، «امکان پیاده‌روی به مسجد و ایجاد مسجد محلی»، و «توجه به روشنایی مسجد» است. این در حالی است که مساجد شیعی بیشتر برای تحکیم قدرت پادشاه و حاکم شهر احداث می‌شد و ایجاد فضایی برای عبادت در اولویت دوم قرار داشت. همچنین اصل سادگی و بی‌پیرایگی در مساجد شیعی رعایت نشده بود و مساجد مملو از تزیینات کاشی هفت‌رنگ و معقلی بود. اما مساجد دوران اولیه اسلامی در نهایت سادگی و به تقلید از مسجد مدینه ساخته شده بودند.

مسئله بعدی بی‌توجهی به حریم مساجد شیعی است که البته این موضوع با مشکل تراکم بافت منطقه و افزایش بافت مسکونی در محلات در ارتباط بوده و طبیعتاً حریم

مشخصی برای محدوده مسجد تعیین نمی‌شده و مسجد در داخل بافت مسکونی قرار می‌گرفته است. علاوه بر این، در مساجد شیعی کمتر به اصل مکان‌یابی مسجد در محلی که واقعه تاریخی در آن رخ داده باشد، توجه می‌شده و خاطره‌انگیزی مکان مسجد در نظر گرفته نشده است. بنابراین، می‌توان گفت: با گذشت زمان و گذر از دوران اولیه اسلامی تا دوران قاجار، توجه به اصول قرآنی در ساخت مساجد به تدریج کمرنگ‌تر شد و هدف از ساخت مساجد برای ایجاد مکانی صرفاً برای عبادت الهی فاصله گرفت. در این میان، مسائل دیگری شامل ماندگار شدن نام بانیان مسجد و تحکیم قدرت حاکم، مجلل ساختن هرچه بیشتر مساجد و احداث تعداد بیشتر مسجد در بافت مسکونی مطمح نظر قرار گرفت و کمیت ساخت مسجد بیش از کیفیت ساخت آن اهمیت داشت.

برای بازآفرینی اصول و توصیه‌های قرآن برای ساخت و مکان‌یابی مساجد، لازم است بازخوانی مجددی در طراحی مساجد صورت گیرد و اصول قرآنی برای ساخت مسجد و مکان‌یابی آن همچنان به شکل یک الگو مورد توجه قرار گیرد.

جدول (۶): مقایسه تطبیقی تأثیرگذاری اصول قرآنی در مساجد دوران اولیه اسلامی و دوران قاجار

اصول	اصول ساخت مسجد بر اساس آیات قرآن و روایات اسلامی	مساجد دوران اولیه اسلامی	مساجد دوره قاجار
۱	نیت بانیان در ساخت مسجد، مبتنی بر پرهیزگاری باشد.	بررسی نمونه‌های موردی مساجد اولیه صدر اسلام و وجه تسمیه آنها نشان می‌دهد بر مبنای تحکیم قدرت شاه و حاکم ساخته شده و ایجاد محلی برای عبادت در اولویت دوم قرار داشته است.	بررسی نمونه‌های موردی مساجد دوره قاجار و وجه تسمیه آنها نشان می‌دهد بر مبنای تحکیم قدرت شاه و حاکم ساخته شده و ایجاد محلی برای عبادت در اولویت دوم قرار داشته است.
۲	پایدار بودن و جلوگیری از ویرانی مسجد	مساجد این دوره بیشتر از خشت خام ساخته شده‌اند، ولی جرزه‌های قطور داشتند و از تویزه‌های ساسانی و چوب‌هایی به نام کش برای استحکام و پایداری بنا استفاده می‌شد و بجز مسجد «جامع» اصفهان در دوران اولیه، سایر نمونه‌ها از استحکام کافی برخوردار بود.	مساجد این دوره بیشتر با آجر و خشت و نیز سنگ مرمر احداث شده که از استحکام کافی برخوردار بوده و تا به امروز پابرجاست.
۳	قرارگرفتن مسجد در مکان‌های اجتماعی و نیز در مکان مسلط بر شهر	قرارگرفتن در مکان‌های اجتماعی از مهم‌ترین مسائل ساخت مساجد صدر اسلام بوده و همگی در مکان‌های پرتردد ساخته شده‌اند و یا مانند مسجد «جامع» اصفهان به مرور زمان، بافت شهری در اطراف مسجد گسترش یافته است.	نمونه‌های موردی مساجد دوره قاجار نشان می‌دهد در مکان‌های اجتماعی و معمولاً در کنار گذرهای اصلی و یا بازار اصلی شهر احداث شده‌اند.

<p>مساجد دوره قاجار در مکانی که واقعه تاریخی خاصی در آنجا رخ داده باشد و یا مکان خاطره‌انگیزی باشد، احداث نشده‌اند.</p>	<p>مساجد صدر اسلام بیشتر در محل آتشکده‌های قدیمی احداث شده‌اند و یا در مکان‌هایی که بنای شناخته شده‌ای در آنجا قرار داشته است.</p>	<p>ساخت مسجد در مکان‌هایی که واقعه مهمی در آن رخ داده و تبدیل مسجد به خاطره ذهنی کاربران</p>	<p>۴</p>
<p>مساجد دوره قاجار (بجز مسجد معیرالممالک) مملو از تزیینات کاشی هفت‌رنگ و معقلی بودند و اصل سادگی در آن رعایت نشده بود.</p>	<p>در مساجد صدر اسلام، اصل سادگی کاملاً رعایت شده بود. الگوی اصلی از مسجد مدینه اقتباس شده بود و با بهره‌گیری از الگوی شبستانی، در نقشه و نماها، سادگی و بی‌پیرایگی دیده می‌شد.</p>	<p>توجه به جنبه عبادی و عبادت الهی، به عنوان مهم‌ترین بعد مسجد و رعایت اصل سادگی</p>	<p>۵</p>
<p>مساجد این دوره درون بافت شهری قرار داشتند و حریم مشخصی برای مسجد در نظر گرفته نشده بود.</p>	<p>این مساجد معمولاً در مکان‌های اجتماعی شهر و در فاصله ۱۰۰ متری از محیط‌های مسکونی قرار داشتند.</p>	<p>ساخت مساجد در کنار راه‌ها و در نظر گرفتن حریم برای محدوده مسجد</p>	<p>۶</p>
<p>امکان پیاده‌روی به این مساجد فراهم بوده است.</p>	<p>این مساجد در مرکز محله واقع شده و امکان پیاده‌روی به آنها فراهم بوده است.</p>	<p>ساخت مسجد در محلات شهری، به گونه‌ای که با پای پیاده بتوان به آن رسید و نیز قرار گرفتن مسجد در مرکز محله</p>	<p>۷</p>
<p>نورگیری داخل مساجد مسئله مهمی بوده که تمام نمونه‌های مورد بررسی به خوبی آن را رعایت کرده‌اند.</p>	<p>نمونه‌های موردی نشان می‌دهد بجز مسجد «تاریخانه» دامغان، به روشنایی و نورگیری داخل مساجد توجه شده است.</p>	<p>توجه به روشنایی مساجد</p>	<p>۸</p>

منابع

قرآن کریم.

۱. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق)، فتح الباری شرح صحیح البخاری، قاهره، دارالریان للتراث.
۲. احمدی ملکی (۱۳۷۸)، فرم‌ها و نقش‌های نمادین در مساجد ایران، اصفهان، مجموعه مقالات همایش معماری.
۳. اخوت، هانیه و بمانیان، محمدرضا (۱۳۸۹)، معماری و شهرسازی سنتی در کشورهای اسلامی، تهران، نشر طحان.
۴. اسناد کتابخانه میراث فرهنگی دامغان (۱۳۸۲)، مسجد تاریخانه دامغان.
۵. اسناد کتابخانه میراث فرهنگی نایین (۱۳۹۰)، مسجد جامع نایین.
۶. انیسی، علیرضا (۱۳۸۹)، «مسجد جامع فهرج: ارزیابی مجدد»، نشریه هویت شهر، سال پنجم، ش ۷.
۷. بلخاری قهی، حسن (۱۳۸۸)، مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
۸. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۴۹)، «مسجد جامع فهرج»، نشریه باستان‌شناسی و هنر ایران، ش ۵.
۹. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۱ ق)، وسائل الشیعه الی تفصیل مسائل الشیعه، تهران، المكتبة الاسلامیه.
۱۰. سرداری، مازیار (۱۳۹۷)، مسجد حاج رجبعلی، تهران، انجمن مفاخر معماری ایران، در: <http://ammi.ir>
۱۱. سمر دلموجی، سلمی (۱۳۷۷)، ساختمان حرم نبوی، مدینه منوره، ترجمه محمدرضا مروارید، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۱۲. سید قطب (۱۴۲۵ق)، فی ظلال القرآن، بیروت، دارالشروق.
۱۳. «دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران شهر» (۱۳۹۹)، در: <http://iranshahrpedia.com/fa/indexer>
۱۴. صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۶)، الأمالی، تهران، کتابچی.

۱۵. صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق)، *من لایحضره الفقیه*، تصحیح علی اکبر غفاری، چ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۶. طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ ق)، *المیزان فی التفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۱۷. طبرانی، سلیمان بن احمد (بی‌تا)، *معجم الکبیر*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۱۸. قربان‌نژاد، پریسا و جلیل‌زاده محمدی، فاطمه (۱۳۹۴)، «الگوی مکان‌یابی مساجد همراه با مطالعه موردی مسجد النبی بر اساس آیات، روایات و سیره نبوی»، *فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، سال ششم، ش ۱۸.
۱۹. گالدیری، اوجینو (۱۳۹۲)، *مسجد جامع اصفهان*، ترجمه عبدالله جبل عاملی، ویراسته بهنام صدری، فرهنگستان هنر / دانشگاه آزاد اسلامی.
۲۰. گدار، آندره (۱۳۱۲)، «تاریخانه دامغان»، مهرماه، سال ۱، ش ۲.
۲۱. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار*، بیروت، مؤسسه الوفاء.
۲۲. مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی (۱۳۸۲)، *نقش عجب*، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱)، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۲۴. ملازاده، کاظم و محمدی، مریم و حق دوست، زهرا و عقابی، محمد مهدی (۱۳۷۸)، *مساجد تاریخی*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی / حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
۲۵. موسوی مقدم، سید محمد و محمدی، مروت (۱۳۹۵)، «بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی بر اساس نماگرهای آن در قرآن و حدیث»، *نشریه مدیریت سرمایه اجتماعی*، دوره ۳، ش ۱.
۲۶. میبدی، رشیدالدین (۱۳۳۹)، *کشف الاسرار و عدة الأبرار*، به انضمام علی اصغر حکمت، تهران.
۲۷. نجفی، محمدحسن بن باقر (۱۳۶۲ ق)، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، تدوین عباس قوچانی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۲۸. هیشمی، علی بن ابی‌بکر (۱۴۲۵ ق)، *بغیة الرائد فی تحقیق مجمع الزوائد و منبع الفوائد*، بیروت، دارالفکر.

29. Imamuddin, H, Shamim Ara Hassun and Debrashir Sarkar (1985) 'Community Mosque: A Symbol of Society', Exploring Architecture in Islamic Cultures: Regionalism in Architecture, Proceedings of the Regional Seminar in the Series Exploring Architecture in Islamic Cultures, Bangladesh University of Engineering and Technology and Institute of Architects, Dhaka, 17-22 Dec. 1985, The Aga Khan Award for Architecture, Concept Media Pte Ltd., Singapore.